

İSLÂM SANATINDA TÜRKLERİN ROLÜ

Dr.. EKREM AKURGAL

Arkeoloji Doçenti

Türklerin islâm sanatındaki rolleri ancak otuz kırk senedenberi sezilmeğe başlanmıştır. Ondan evvel zaten İslâm sanatının adı da "Arap Sanatı", idi. Çünkü Avrupalılar önce İspanya ve Afrika'daki eserleri tanımışlardı. Fakat geçen asrın sonunda Türkistan, Afganistan, Mezopotamya ve Anadolu'daki eserler de araştırılmağa başlanınca bir "Arap sanatı",nın değil, olsa olsa bir "İslâm sanatı",nın mevcut olduğu anlaşıldı. Bu asrın başındanberi yapılan incelemeler sonunda ise, İslâm sanatında Türklerin ve İranlıların rolü Araplarınkinden çok daha büyük olduğu belirmeğe başladı¹ Bu sayfalarda İslâmlığın başlangıcından itibaren Türklerin İslâm sanatındaki rolü anlatılmağa çalışılacaktır².

İslâm-sanatının doğuşunda ve ilk gelişmesinde Türklerin hisseleri:

Abbas oğulları İmparatorluğunun kuruluşu eskiden sanıldığı gibi Araplar ve İranlılar sayesinde değil, Türklerin eli ve gücü ile olmuştur. Profesör Şemsettin Günaltay'ın son araştırmalarından öğreniyoruz ki, Abbasilerin iktidar mevkiine geçmelerini halifenin sarayındaki Türk büyükleri hazırlamış, ve ihtilâl hareketi de orta ve batı Asyadaki Türk milletlerinin yardımı ile temin edilebilmiştir³. Abbas oğulları imparatorluğunun kuruluşu ile Arap nasyonalizmi ortadan kalkıyor ve hakiki manası ile "İslâm kültürü,, gelişmeğe başlıyor. Bundan başka Abbasiler devrinde riyaziye, tabiiye ve felsefe bilimlerinde Türklerin rolü ötedenberi malûmdur. Şemsettin Günaltay'ın yukarıda zikredilmiş yazısında bu yönde yeni bilgiler ediniyoruz.

Halife Mansur devrinde Bağdat'da Dicle kenarında yeni bir şehir kuran Tuharistanlı Türklerden Parmakoğlu Halit ve oğlu Yahya halife

¹ Türklerin ve İranlıların islâm sanatındaki rollerini ilk defa kaydeden G. Jacob'tur. Der Islam I, Hinweis auf wichtigste. östliche Elemente der islamischen Kunst. burada bilhassa Türklerin rolü öne sürülmektedir.

² İslâm sanatında Türklerin rolünü önemle belirten kitap ve yazıların en mühimleri: Strzygowski, Altay-Iran und Völkerwanderung Leipzig 1917 -Strzygowski, Asiens Bildende Kunst, Augsburg 1930. - Strzygowski, Türkiyat Mecmuası cilt 3-Strzygowski, Ülkü Dergisi sayı 49;- İslâm sanatında Türklerin hissesi mevzuunda en güzel çalışmaları genç yaşta ölen Heinrich Glück vermiştir. Bu bilginin Türkiyat Mecmuası cilt 3 te çıkan makalesinde kendisinin bütün yazı ve kitapları zikredilmiştir. - Kühnel, (Springer Kunst- Geschirhte cilt 6.) Glück'ten sonra Türklerin islâm sanatındaki esaslı ve büyük yerini sezmiştir. - Clâl Esat ilk defa olarak bir «Türk sanatı» ndan bahsetmiş ilk sanat tarihçimizdir. Son eseri : Celâl Esat Arseven. l'art turc İstanbul 1939 Devlet Basımevi.

³ Şemsettin Günaltay, Belleten sayı 23-24, Abbas oğulları İmparatorluğunun kuruluş ve yükselişinde Türklerin rolü. S. 178-205. Ayrıca bak: Şemseddin Günaltay,

Mansur devrinde (762-66) Bağdat'da Dicle kenarında yeni kurdukları şehri, saraylar, umumî müesseseler ve askerî kışlalarla süslediler. Burada, Fars, Yunan ve Sanskrit dillerindeki ilim, fen ve felsefe kitapları arabcaya tercüme eden kurumlar meydana gelmişti. Bu kurumlardan bir kısmı Parmakoğullarının konaklarında çalışıyorlardı⁴.

Gerek İmparatorluğun kuruluşunda ve gerekse felsefe, riyaziye, tıp ve benzeri bilimlerin doğuşunda ve gelişmesinde birinci derecede rol oynayan Türkler, islâm sanatının gelişmesinde zenginleşme ve olgunlaşmasında da birinci derecede âmil olmuşlardır. Emevi'lerin "Arap sanatı,, Abbasi'ler devrinde İranlı'ların ve Türk'lerin İslâm dünyasına katılması ile bir "İslâm sanatı» olmuştur. Emevi'ler gününde hellenistik çağın yani büyük İskender'in Asya seferleri ile meydana gelen sanatın, bin yıla yakın bir zaman ayakta kalmış canlı tesirleri ile ortaya çıkmıştı. Abbasi'ler devri sanatı ise bir yandan baskısı henüz yaşayan Sasanî'lerin sanatına ve onların yolu ile Mezopotamya dünyasına öteki yandan da Türklerin arap memleketlerinde koloniler tesis etmeleriyle, orta Asyaya bağlandı. Böylece Abbasi'ler devri sanatı Emevi'ler devri sanatından çok başka bir renk, şekil ve anlam kazandı. Yedinci asrın sonundan itibaren İslâm sanatında Arab milletinin hissesi çok azalmıştır. Arap sanatı Sekizinci asırdan sonra Afrika ve İspanya'da yaşayacaktır. Ön-Asyada Sile 11 inci asır arasındaki bir kaç yüz yıllık zaman içinde İran ve Türk kuvvetlerinin müşterek çalışma ve yaratmaları ile İslâm sanatı gelişme yolundadır. XI. Asırda Ön Asya'ya Selçuklu'lar hâkim olunca, bu savaş Türklerin yenmesi ile sona erer. Ondan sonra XI inci asırdan XVI inci asra kadar bütün Ön asya ve Anadolu'da yalnız Türk zevki Türk sanatı hüküm sürecektir.

İmdi, Abbas oğulları imparatorluğunun kuruluşundan yani 750 tarihinden Tuğrul beyin 1055 tarihinde halifenin gözü önünde kendisini Bağdad'da Sultan ilân ettiği güne kadar olan islâm sanatının bu ilk devresinde, Türk'lerin hissesini aramağa çalışalım: Böyle bir araştırma için çok basit bir metod takip etmek mümkündür. İlk önce tarihin bize yazılı vesikalarla bildirdiği Türk göçmenlerinin en çok görüldükleri yeri ele alıp orada Türklerin gelmesi ile bir değişme olup olmadığını incelemek, sonra böyle bir değişme tesbit edildiği takdirde, muhtelif yerlerdeki Türk tesirlerinin birbirine benzeyip benzemediğini aramak ve nihayet ana vatandan gelen Türklerin muhtelif yerlerde meydana getirdikleri birbirine yakın ve müşterek sanatın Orta Asya'daki Ortaçağ Türk sanatı ile ilgisi ve benzerliği olup olmadığını mütalea etmek.

Tarihin yapraklarını karıştırırsak, Türklerin gelmesiyle yepyeni bir sanata kavuşan iki yer bilhassa göze çarpmaktadır. Bunlardan biri Bağdatın şimalindeki Samarra,, diğeri de eski Kahire'deki Elkutai şehirleridir.

Belleten, sayı 25, Selçukluların Horasan'a indikleri zaman İslâm dünyasının siyasal, sosyal, ekonomik ve dinî durumu. S. 6U-99.

⁴ Şemsettin Günaltay, Abbas oğulları İmparatorluğunun kuruluş ve yükselişinde Türklerin rolü. Belleten sayı 23-24, s. 190.

Şimdi bu iki şehirde bulunan veya kazılar sonunda elde edilen eserleri mütalea edelim :

Samarra'da Türk eserleri :

Abbasî halifeleri Türk kuvvetine çok değer ve önem verdikleri için kısa zamanda Bağdat Türklerle dolmağa başlamıştı. Harun Reşit'in oğlu Mutasım'ın Türklerden müteşekkil hasse ordusu o kadar büyüktü ki, kendisi tahta çıktığı zaman 70 bin kişilik bir Türk ordusuna malikti. Bu Türk ordusunun islâmlığın merkezindeki hâkimiyeti Arap kıtaları tarafından kısımlandığı için zaman zaman yerli ve Türk kuvvetleri arasında çarpışmalar oluyordu. Halife Mutasım hem bu kavgaları önlemek hem de Türk askerini Bağdat'ın o zamanki ahlâkı bozuk muhitinden uzak tutmak için halife merkezinin 60 kilometre kadar sima'ünde, Dicle üzerinde yeni bir şehir kurdu ve kendisi de ordusu ile beraber oraya yerleşti (838). Halifenin arkası sıra gidenlerle Samarca yavaş yavaş büyümeğe başladı. 859-860 yıllarında Hâlife Mütevekkil şehrin şimal yönündeki yarısını yeni saraylar ve büyük evlerle süsledi. Elmütevekkiliye adını taşıyan bu mahalle ile Samarca Dicle kıyılarında iki kilometre genişliğinde ve 33 kilometre uzunluğunda büyük bir şehir oldu ve 883 yılına kadar halifeliğin merkezi olarak kalan bu yer bir Türk şehri halini aldı. Burada herşey Türk idi. Yeni Halifelik merkezinde yalnız Türk politikası değil, Türk zevkine ve programına Türk geleneğine uygun yepyeni bir sanat'da kök tutmağa başladı. İşte Samarca böylece İslâm sanatında Türklerin başarılarını aramak yolunda en güzel belgeleri veren yer olmuştur. Samarra'nın değerini arttıran bir cihet de onun Mutamit zamanında 883 yılında terk edilip halifelik merkezinin tekrar Bağdat'a nakledildikten sonra, o günden son günlere kadar bir daha şehir olarak kullanılmaması teşkil eder.

Demek ki Şamarca yarım yüzyıla yakın bir zaman Türkler tarafından meskûn kaldıktan sonra bir daha başka kimselerin uğramadığı bir yer olarak yalnız Türklere ait eserlerin kalıntılarını bağrında saklamaktadır.

1911 yılında başlanan kazılar, ileri sürdüğümüz mütalâyayı desteklediler. Çünkü burada çıkan eserler bir çok bakımdan orta Asya ile çok göze çarpan bir ilişiklik göstermektedir. 1911 yılında Friedrich Sarre'in organizasyonu ve Ernest Herzfeld'in idaresi altında başlanan kazılar sonunda elde edilen buluntular Berlin ve İstanbul müzeleri arasında paylaşıldı⁵. Bir kısım buluntular da nakledilmek üzere sandıklarda bulunurken harbin patlaması yüzünden Irak'ta kalmış ve sonra da Harp içinde Londra'ya götürülmüştü. Kazı buluntularının büyük bir kısmı

⁵ Samarra hakkında, bibliografya: E. Herzfeld, *Def Wandschmuck der Bauten von Samarra* Berlin 1923-E. Herzfeld, *Die Malereien von Samarra*, Berlin 1928-Friedrich Safre, *Die Keramik von Samarra*, Berlin 1923-G. J. Lamm, *Das Glas von Samarra-Kühnel ve Erdmann*, Berlin Müzesi Samarra rehberi.-Zeki Muhammet Hasan. *Les Toulonnides* Paris 1933 Geuthner.

ise Irak'a kalmıştır. On seneye yakın bir zamandanberi İrak Hükümetinin yaptırdığı kazılarla ortaya çıkarılan eserlere gelince onların büyük bir kısmı Irak'ta muhafaza edilmiş, küçük bir kısmı da değiştirme yoluyla Kahire'deki "Arap müzesi,, ne verilmiştir.

Samarra'da mimarlık eserleri olarak, camiler, saraylar, hususî evler bulunmuştur. Bunların planı bakımından, Emevi'ler devrindenberi malûm olan eserlerden büyük bir farkı yoktur. Mütevekkilin büyük camii çok sütunlu arap camilerinin planını haizdir. Samarra sarayları da Arap çölündeki Mşatta ve benzeri sarayların çeşidindedirler. Fakat küçük sanat eserlerine gelince onlar o güne kadar Arap dünyasında görünmeyen ve bilinmeyen bir şekil ve mânâ göstermektedirler.

Sarayların ve hususî evlerin duvarlarını,, kapılarını, sütun başlıklarını süsleyen, tezyinî kabartmalarla pencereler stucco ve ağaç kaplamalarındaki örgelerin bir yandan şekil ve ifadeleri öteki yandan işlenişlerindeki hususiyetleri o günkü Arap sanatında çok büyük bir yenilik arzederler.

Ağaç kalıplar üzerinde kabartılı örgeler (motifler) mermer tozu ve alçıdan ibaret (Stucco) harca bastırılarak husule gelen çeşitli boydaki levhalar duvara kaplanır. Ve böylece tuğladan ibaret olan yapı gövdesi güzel bir örtüye bürünürdü. Kalıplarla basılan bu süslerin ilk örnekleri üzüm yaprağı biçimindeki örgeleri ile meşhur Mşatta yapısının süslerini andırırsa'da onun arkasından gelen yıllarda ortaya çıktığı anlaşılan diğer çeşitteki süs örgeleri o güne kadar bu ülkelerde görülmiyen ve tanınmiyan şekildedir. Bu süslerde en çok gözü çeken, onların işleme tarzıdır. Buna "meyilli yontma,, usulü denmektedir. Ağaçtan olan esas kalıp üzerinde örnek işlenirken, bıçakla yontulduğu için motifin kenarlarından ortalarına doğru hafif bir yükselme ile meyilli bir profil meydana gelir. Orta Asya memleketlerinden başka yerlerde ise, bu çeşit kabartmalar dikine yarıklarla yapılır. Nitekim Samarra'nın ilk yıllarında yapılan süslerdeki yontma tarzına bakarsak, bunların dik profilli olduğunu görürüz.

Arap dünyasında birdenbire ortaya çıkan ve antik dünyada (Yunan ve Roma sanatlarında) tanınmiyan bu "meyilli yontma» tekniği İskit bronzlarında, ve Milâttan önceki yıllardanberi Altay yöresi eski Türk sanat eserlerinde gözükmektedir. Nitekim bu tekniğin Samarra'ya orta Asya'dan Türklerle getirilmiş olduğu Avrupalı bilginler tarafından ittifakla kabul olunmaktadır⁶.

Süs örgelerinin kendilerine gelince, onlar da bir yandan jeometrik ifadeleri, öteki yandan nebat ve hayvan şekillerinin stilize edilmiş görünüşleriyle, İslâm dünyasında bir yeniliktirler. Yontma biçiminde olduğu gibi, bu yönde de yani tabii şekillerin stilize edilmiş olarak gözü-

⁶ Meyilli yontma tarzı için bakınız : - Strzygowski, Altay - İran a. 136-43 Kühnel (Springer cilt 6) s. 395 - Kühnel ve Erdmann (Berlin Müzesi Samarra rehberi) a. 16 G. Salles (Histoire universel des arts s. 27).

mesi de, Türklerle ilgili bir mesele olarak kabul olunmaktadır. Ana vatandan gelen Türklerin, o zaman hâlâ yaşayan eski Ural-Altay sanatının tesirlerini beraber getirmiş olmaları bir hakikat olarak gözükmektedir⁷.

Stilize edilmiş hayvan şekillerinin en güzel örnekleri aşağıda göreceğimiz üzere Samarra'nın bir şubesi olan El-Katai'de bulunmaktadır.

Samarra'da yapıların üzerindeki bu süsler arasında İslam sanatının en meşhur ve en karakteristik bir örgesi'nin "Arabesk,, in ilk ana şeklini görüyoruz⁸. Arabesk Samarra'da doğmuştur. Strzygovski araplara izafe ile haksız olarak Arabesk adını taşıyan bu motife Türkesk, demenin daha doğru olduğunu ileri atmıştır⁹.

Sammar-da ele geçen çanak çömlek buluntuları ve mozaikler burada Orta-Asya tesirlerini daha elle tutulur bir şekilde göstermektedir. Kazılarda Seladon nevinden bulunan seramik burada Çin işinin sevildiğini ve taklit edildiğini gösterir. Bu tarzın buraya Türklerle gelmiş olması akla çok yakın gelmektedir.

Samarra'da bulunan sedef ve cam işleri Turfan şehrinde çıkan sedef ve cam işlerinden ayırt edilemeyecek kadar birbirlerine benzemektedirler. Yine Samarra'da lustre denilen tarzda cilalanmış toprak kap çeşidi bulunmuştur ki, bu çok ilgi uyandıracak kadar önemli bir meseledir» Cilâlı toprak kapların üzerine bakır ve gümüş hamızından birleşmiş bir terkip sürülerek tekrar fırına veriliyor ve böylece kaplara madene benzer bir görünüş kazandırılıyordu. Ana memleketlerinde altın madenini bollukla bulan ve ondan her çeşit ev kapları yapan Türkler islâm ülkelerine geldiklerinde hem madeni az bulmaktan, hem de islam dininin lüks eşya yasağı ile karşılaşmaktan doğma bir ihtiyaçla bu tarzî keşfetmiş olmalıydılar, çünkü daha evvel bu çeşit işler bu yerlerde tanınmıyordu. Lustre tarzının duvarları örten kaplamalar olarak kullanıldığı kalıntılardan anlaşılmaktadır. Yine aynı ihtiyaçtan doğma bir istekle, toprak kapların üstü madeni kaplarda olduğu gibi süslerle kabartılmış, yani madenden kapların taklit edildiğini Samarra'da ele geçen Örneklerle görülmektedir. Bu da gösteriyor ki, Türkler burada madeni bulamamak yüzünden, memleketlerinde çok alıştıkları ve sevdikleri maden kaplara benzer toprak kaplar yapmışlardır.

Önemle kayıt edilecek bir cihet de şudur ki, Samarra'da bulunan süs öğelerinin "büyük kısmı Orta Asyanın VII nci ve VIII inci asırlardaki, eserlerinde aynen mevcuttur. Samarra kazısı buluntularını neşreden Ernest. Herzfeld, Orta Asya ile olan münasebetler üzerinde

⁷ Kühnel (Springer cilt 6) s. 395-396 - Kühnel ve Erdmann (Berlin Müzesi Samarra rehberi) s. 16.

⁸ Kühnel - Erdmann s. 15 şekil. 16, 18.

⁹ Strzygowski, Ülkü Dergisi sayı 49.

yeteri derecede durmuş ve mevcut benzerlikleri göstermiştir¹⁰. Yalnız Herzfeld Orta Asya eserleri ile olan yakın benzerliği belirtmiş olmasına rağmen Samarra resim ve süs sanatını Sasani tesirlerine bağlamaktadır. Fakat bu mütalea yarı doğrudur. Çünkü Orta Asya sanatı Sasani sanatından büyük tesirler almıştır. Fakat şurasını da unutmamalıdır ki Samarra'daki Sasani tesirleri Orta Asya yolu ile gelmiştir. Sasani tesirlerinin Arap dünyasında ilk defa Samarra'da Orta Asya kılığında gözükmeye onun buraya Türklerle • geldiğini gösterir. Bu itibarla Samarra'da Sasani tesiri değil Orta Asya Türk tesiri mevcuttur. Herzfeld tarzında düşünce yürütürsek, Sasani sanatı da Helenistik ve Roma sanatlarından mülhem olmuştur, diye Samarra sanatının köklerini daha eski sanatlarda da gösterebiliriz. Her halde aynı günden olan eserlerin birbiriyle mukayesesi daha ihtiyatlı bir hareket olur.

Onun için Herzfeld'in bir çok yerlerde kaydettiği, VII-IX uncu asır Orta Asya paralellerini kıymetlendirmek ve onun Samarra'ya gelen Türkler eli ile islâm sanatı üzerine, icra ettiği tesiri gözönünde tutmak zorundayız.

Mısır'da ilk Türk tesirleri:

Samarra'daki sanat mektebinin bir şubasını Mısır'da buluyoruz. Türk generali Ahmet Tolon'un aynı yıllarda eski Kahire'de kendi kumandanlık şehri olan El-Katai'da ortaya çıkan eserler her bakımdan Samarra sanatına bağlıdır¹¹. Tolon devletinin 868-905 Mısır'a getirdiği bu yepyeni sanat orada o kadar tesir yapmıştır ki, yontma meyilli ağaç kaplamalar Mısır'da yüzlerce yıl terkedilmeyen bir moda oldu. Elkatai'daki cami, saray ve hususî evlerin duvarlarını kaplıyan Stucco veya ağaç kaplamalar Samarra'dakilerin aynı idi. Kahire'deki Arap müzesi önde olmak üzere dünyanın bütün müzeleri Mısır'dan gelme bu çeşit kaplamalarından güzel örneklerle sahiptirler. Toprak, maden kaplarda da Samarra sanatının burada aynen yaşadığını görüyoruz.

Ahmet Tolon'un camii, mimarlık tarihinin en güzel en şirin eserlerinden biridir. Sivri kemerin ilk örneklerini İran'da¹² görüyorsak Mısır'daki en güzel sivri kemeri bu göz alıcı çapı ile ilk defa bu eserde görüyoruz.

Ahmet Tolon camiiindeki sivri kemer Sicilya yolu ile Normandiya'ya geçmiş roman sanatında Türk kumandanın eserindeki tenasübü ile kullanılmış¹³ sonrada Gotik sanatın ana motifi olarak asırlarca Avrupalıların ruhunu ve gözünü okşamıştır.

¹⁰ Herzfeld, Der Wandschmuck von Samarra S. 41-43, 177, 187 - Herzfeld, Die Malereia von Samarra s. 10 haşiye 4, s. 11 haşiye 7, s. 62 haşiye 1.

¹¹Tolon devri sanatı için: Kühnel (springer cilt 6) ş. 396 - S. Flury, Samarra und die Ornamentik von ibni Tulun (Der Islam 1913).-A. Creswell Early, muslim architecture II. -M. Zeki Hasan, Les Toulounides.

¹² Creswell, Early muslim architecture.

¹³Kühnel (Springer cilt 6) s. 392.

Buraya kadar söylediklerimizi toplarsak: Samarra ve Elkatâi Türklerin gelmesi ile yepyeni bir sanat merkezi oluyorlar. Buralarda eskiden tanınmıyan ve bilinmiyen eserler ortaya çıkıyor. Elkataî Samarra'nın bir çubesi olarak yer alıyor. Her iki şehrin eserleri Orta Asya ile benzerlik gösteriyor. Bu müşahedeler bize dokuzuncu asırda, Abbasi'ler devrinde sanatta Türk zevkinin Türk, programının hâkim olduğunu anlatır. En önemli nokta şurasıdır ki, Samarra sanatı ortaya çıktıktan sonra asırlarca tutundu. Kühnel'in dediği gibi, "imparatorluğun stili» olarak, bütün arap alemine yayıldı¹⁴.

Böylece dokuzuncu asırda başlayan ve yerleşen Türk tesirleri ondan sonra ki yüzyıllarda kendini daha çok gösterecektir.

¹⁴ Kühnel (Springer cilt 6) s. 394-397.